२

345sk02

ऋक्संहितासाहित्यम्

प्रस्तावना

मन्त्रब्राह्मणयोर्भेदेन वेदः प्राथम्येन द्विविधः। मन्त्रभाग एव संहिताशब्देन व्यवह्रियते। अस्मिन् अध्याये वयम् ऋग्वेदस्य संहितायाः विषये अवगमिष्यामः। संहिता हि मन्त्रस्य पर्यायः। ऋङ्मन्त्राणां विषये अत्र संक्षेपेण आलोचितम्। संहितायां च अष्टकक्रमः मण्डलक्रमश्च दृश्यते। तदत्र संक्षेपेण आलोच्यते। शाखानां ज्ञानं विना संहितापाठः निरर्थकः एव, अतः कासाञ्चन शाखानां विषये ज्ञानम् अत्यावश्यकम्। कानिचन सूक्तानि अपि प्राथम्येन ज्ञातव्यानि। सूक्तानि च संवाद-लौकिक-दार्शनिकानि भवन्ति, तदत्र आलोचितम्। ऋग्वेदे एकं विशिष्टं मण्डलं वर्तते, तद्धि दशममण्डलं, यत्र भाषायां छन्दसि पूर्व-पूर्वमण्डलापेक्षया भेदः दृश्यते, तदत्र संक्षेपेण किञ्चिदालोचितम्।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- ऋग्वेदस्य विभागानां परिचयं प्राप्तुं शक्ष्यति।
- अष्टकमण्डलक्रमौ ज्ञास्यति।
- ऋचां विविधानां शाखानां परिचयं प्राप्स्यति।
- दशममण्डलस्य विशेषतां ज्ञास्यति।

२.१) ऋक्संहिता

ऋच्यते स्तूयते यया सा ऋक्। तादृशीनाम् ऋचां समूह एव ऋग्वेदः। यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था सा ऋगिति मीमांसकाः कथयन्ति। चतुर्षु वेदेषु ऋग्वेदस्य माहात्म्यं सर्वातिशयि अस्ति। ऋग्वेदो हि धर्मसम्बन्धिनां स्तोत्राणाम् महान् समुद्रतुल्यः। ऋक्षु बहुभिः ऋषिभिः विविधैः मधुरशब्दैः अनेके देवाः आदरेण भक्त्या च स्तुताः सन्ति। पाश्चात्यानां नये तु भाषायाः तथा भावस्य पार्थक्येन अन्येभ्यः वेदेभ्यः प्राचीनतमः अयम् ऋग्वेदः। भारतीयैरपि ऋग्वेदः अतिशयेन आद्रियते। तैत्तिरीयसंहितानुसारं यज्ञानां कृते यानि विधानानि सन्ति तत्र तादृशी दृढता न परिलक्ष्यते , परन्तु ऋग्वेदेन विधीयमानम् अनुष्ठानं तु दृढमेव भवति। यथा-

"यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तत्, यदृचा तत् दृढमिति"।(तै.सं. ६/५/१०/३)

परमेश्वरात् सर्वप्रथमः ऋचामेवाविर्भावः अभवत् इति पुरुषसूक्तेऽपि आम्नातम्। यथा-

"तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे।

छन्दांसि यज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत।। इति।। "

२.२) ऋग्वेदस्य विभागः

यद्यपि महाभाष्ये ऋग्वेदस्य एकविंशतिसंख्यकाः शाखा निर्दिष्टाः, तत्र च शाकल-वाष्कल-आश्वलायन-शांख्यायन-माण्डूकायन-नामधेयाः पञ्च मुख्याः शाखाः सन्ति। स ऋग्वेदः सूक्त-मण्डलभेदेन द्विधा विभक्तः। तत्र सूक्तं चतुर्विधम्, ऋषिसूक्त-देवतासूक्त-च्छन्दःसूक्त-अर्थसूक्तभेदात्। येषां मन्त्राणाम् ऋषिः एकः एव वर्तते तेषां समूहः ऋषिसूक्तम्। येषां मन्त्राणाम् देवता एका वर्तते तेषां समूहः हि देवतासूक्तम्। यावदर्थसमाप्तानां मन्त्राणां समूहः अर्थसूक्तम्। सुष्ठूक्तत्वात्सर्वं सूक्तमित्याख्यायते। स ऋग्वेदः मण्डल-अनुवाक-वर्गभेदेन अष्टक-अध्याय-सूक्तभेदेन च द्विधा।

उपर्युक्तभागद्वयस्य प्रथमभागे हि बालखिल्यसूक्तानि विहाय सम्पूर्णायां ऋग्वेदसंहितायां दश मण्डलानि, पञ्चाशीतिश्चानुवाकाः, अष्टोत्तरद्विशतमिताश्च वर्गाः सन्ति। द्वितीये च भागे अष्टौ अष्टकानि, चतुष्षष्टिरध्यायाः, सप्तदशोत्तरसहस्राणि च सूक्तानि च सन्ति।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. का ऋक्।

२. कः ऋग्वेदः।

३. मीमांसकानां नये का ऋक्।

४. ऋचाम् आविर्भावविषये कुत्र आलोचना वर्तते।

५. महाभाष्ये ऋग्वेदस्य कति शाखाः निर्दिष्टाः।

६. ऋग्वेदस्य भागद्वयं किम्।

७. सूक्तं कतिविधम्। कानि च तानि।

८. किम् ऋषिसूक्तम्।

९. किं छन्दःसूक्तम्।

१०. किम् अर्थसूक्तम्।

११. ऋग्वेदः कतिविधः। के च ते।

१२. ऋग्वेदस्य प्रथमभागे किम् अस्ति।

२.३) क्रमविभाजनम्

ऋग्वेदस्य विभागः द्विधा क्रियते, एकः अस्ति अष्टकक्रमः, अपरश्च मण्डलक्रमः। एतौ क्रमौ अत्र संक्षेपेण आलोच्येते।

२.३.१) अष्टकक्रमः

समग्रा ऋक्संहिता अष्टसु भागेषु विभक्ता अस्ति। अष्टसु च भागेषु प्रत्येकम् अष्टौ अध्यायाः सन्ति। अतः सम्पूर्णे ऋग्वेदे चतुःषष्टिः अध्यायाः सन्ति। प्रत्येकम् अध्यायस्य अनन्तरविभागस्य नाम 'वर्गः' इत्यस्ति। सुष्ठुतया सारल्येन च यथा अध्ययनं भवेत् तस्मादेव एतादृशः वर्गभेदः कृतः अस्ति। वर्गस्तु ऋचां समुदायस्य संज्ञाऽस्ति। वास्तविकतया वर्गेषु ऋचां संख्या सुनिश्चिता नास्ति। प्रायः पञ्चभिः मन्त्रैः एको वर्गो भवति।। सम्पूर्णे ऋग्वेदे वर्गाः षडधिक-द्विसहस्रपरिमिताः सन्ति।

पाठगतप्रश्नाः-२

१३. ऋक्संहितायाः कति भागाः, प्रतिभागं कति अध्यायाश्च सन्ति।

१४. सम्पूर्णे ऋग्वेदे कति अध्यायाः सन्ति।

१५. प्रत्येकम् अध्यायस्य अन्तरविभागस्य नाम किम् अस्ति।

१६. वर्गभेदः किमर्थं कृतः।

१७. सम्पूर्णे ऋग्वेदे कति वर्गाः सन्ति।

२.३.२) मण्डलक्रमः

ऋग्वेदस्य द्वितीयः क्रमः मण्डलक्रमः, अयम् ऐतिहासिकदृष्ट्या वैज्ञानिकदृष्ट्या च महत्त्वपूर्णः अस्ति। बालखिल्यसूक्तानि विहाय सम्पूर्णायामृग्वेदसंहितायां दश मण्डलानि, पञ्चाशीतिश्चानुवाकाः, अष्टोत्तरशतद्वयमिताश्च वर्गाः सन्ति। अत्र च अनुवाकेषु सूक्तानि, सूक्तेषु मन्त्राश्च परिश्रमपूर्वकं निर्धारिताः सन्ति। अस्माकं प्राचीनाः ऋषयस्तु वेदानां विशुद्धये तेषु प्रयुक्तानाम् अक्षराणामपि गणनां कृतवन्तः। मन्त्राश्च सर्वे सप्तषष्ट्युत्तरचतुःशताधिकदशसहस्रमिताः (१०४६७) इति शाकल्यर्षिः, शौनकानुक्रमण्यः तु अशीत्युत्तर-पञ्चशताधिक-दशसहस्रमितान्(१०५८०) मन्त्रान् आहुः। अत्र भेदे खिलभेदेन कालभेदेन वा मन्त्रवृद्धिलोपावेव हेतुतयोन्नयौ भवतः। शब्दसंख्या- १५३८२६, अक्षरसंख्या- ४३२०००। सर्वेऽपि मन्त्राः चतुर्दशसु छन्दःसु विभक्ताः इति बोध्यम्। ऋग्वेदगतमन्त्रद्रष्टारो ऋषयः गृत्समद-विश्वामित्र-वामदेवा-अत्रि-भरद्वाज-वशिष्ठादयः सन्ति। मण्डलानुसारेण सूक्तानां व्यवस्था (१९१+४३+६२+५८+८७+१०४+९२+११४+१९१) एवमस्ति। एतेषां सूक्तानामतिरिक्तानि एकादश सूक्तानि च बालखिल्यनाम्ना सन्ति।

एतेषां 'बालखिल्य'-सूक्तानां स्थानं तु अष्टममण्डलान्तर्गते एव स्वीकर्तुं शक्यते। अस्मिन्मण्डले प्रमुखसूक्तानि आहत्य द्विनवतिः सन्ति। खिलसूक्तानां सङ्कलनं कृत्वा तेषां संख्या त्र्यधिकशतमिता सम्भवति। खिलशब्दास्यार्थो भवति 'परिशिष्टम्' अथवा पश्चात्सङ्कलितमन्त्राः। स्वेनैव यदा अध्ययनं क्रियते तदैव खिलपठनस्य व्यवस्था वर्तते। किञ्चैते खिलमन्त्राः कुत्रापि न उपलभ्यन्ते , न चाक्षरगणनायाम् एव एतेषां मन्त्राणां समावेशोऽपि भवति। एतेषां यथार्थरूपस्याऽपि बोधो न भवति। एतेषामृग्वेदे स्थानम् अष्टममण्डलस्यान्तराले ऊनपञ्चाशत्तमात् सूक्तादारभ्य ऊनषष्टितमं सूक्तपर्यन्तमस्ति। एतेषां मन्त्राणां संख्याऽशीतिरस्ति। अनुवाक-अनुक्रमानुसारेण च एतेषां मन्त्राणां संख्या दशसहस्र-पञ्चशत-अशीतिरस्ति-

'ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च।

ऋचामशीतिः पादश्च पारणं सम्प्रकीर्त्तितम्।।'४३।।

(अनुवाकानुक्रमणी)

ऋचां शब्दानां संख्या १५३८२३ वर्तते। यथा-

'शाकल्यदृष्टेः पदलक्षमेकं सार्धं च वेदे त्रिसहस्रयुक्तम्।

शतानि चाष्टौ दशतद्वयं च पदानि षट् चेति हि चर्चितानि।।' (अनु. ४५)

तथा शब्दगताक्षरणां संख्या ४३२००० वर्तते। तद्यथा-

'स ऋचो व्यौहत्। द्वादशबृहतीसहस्राणि। एतावस्तौ ह्यर्चीयाः प्रजापतिसृष्टाः' (शत.ब्रा. १०/४/२/२/२३)।

'बृहतीच्छन्दः षट्त्रिंशदक्षराणां भवति। अतः १२०००*३६=४३२००० भवति चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वात्रिंशच्च अक्षरसहस्राणि' (अनु.अन्तिमे भागे)।

ऋग्वेदस्य शब्दाक्षरादीनां गणनाप्रसङ्गे यत्र तत्र पार्थक्यमपि परिदृश्यते। मालावारीयेण नारायणभट्टेन विरचितः सूक्तश्लोकः समुपलब्धो भवति। ग्रन्थेऽस्मिन् ऋग्वेदस्य वर्गाणां सूक्तानाञ्च संख्या निर्धारिताऽस्ति। वर्गसूक्तादीनां गणनाप्रतिपादकश्लोकस्तथा तद्विवरणञ्च निम्नरूपेणास्ति-

जानन्नपि द्विषामोदं स यज्ञः पातनानरः।

रसं भिन्नाय मांसादो नरस्तस्य जलाधिपः।।

नारायणभट्टेन दत्तमृग्वेदस्य विवरणम् -

अष्टकानि	८
मण्डलानि	१०
अध्यायाः	६४
अनुवाकाः	८५
सूक्तानि	१०१७

वर्गाः	२००६
ऋचः	१०४७२
अर्धर्चः	२०८७५
शब्दाः	१५३८१६
अक्षराणि	३९४२२१

उपरिनिर्दिष्टायां संख्यायां बालखिल्यसूतानां गणना नास्ति, यदि तान्यपि ११ सूक्तानि, ८० ऋचः, १८ वर्गाः, ३०४४ अक्षराणि अपि सङ्कलितो भवेत्तदा, सूतानां संख्या १०२८, वर्गाः २०२४, ऋचः १०५५२ तथा अक्षराणि ३, ९७, २६५ भवेयुरिति।

पाठगतप्रश्नाः-३

१८. ऋग्वेदस्य कतमः विभागोऽयं मण्डलक्रमः।

१९. बालखिल्यसूक्तानि विहाय सम्पूर्णयाम् ऋग्वेदसंहितायां कति मण्डलानि अनुवाकाः वर्गाश्च सन्ति।

२०. शाक्यलानुसारेण कति मन्त्राः।

२१. ऋङ्मन्त्रेषु अक्षरसंख्या का अस्ति।

२२. सर्वे मन्त्राः कतिषु छन्दःसु विभक्ताः।

२३. ऋग्वेदद्रष्टारः ऋषयः के सन्ति।

२४. खिलशब्दस्य कः अर्थः।

२५. ऋचां कति शब्दाः सन्ति।

२६. बृहतीच्छन्दः कतीनामक्षराणां भवति।

२.४) ऋचां संख्या

ऋग्वेदे ऋङ्मन्त्राणां गणना अपि एका विषमैव समस्या वर्तते। अस्याः गणनायाः समाधानं प्राचीनैः अर्वाचीनैः च विद्वद्भिः कृतम्। प्राचीनाचार्याणां मध्ये ऋङ्मन्त्राणां गणनाप्रसङ्गे यद् वैषम्यं परिलक्ष्यते, तत्तु वास्तविकतया शाखाभेदजन्यम् एव अस्ति, परन्तु अर्वाचीनानां मध्ये मन्त्रगणनाप्रसङ्गे यत् वैषम्यम् अस्ति तत्तु भ्रमजनितम् एव । अस्य भ्रमोदयस्य कारणमस्ति- ऋग्वेदे कियत्यः ऋचः एवंविधाः सन्ति, या अध्ययनकाले चतुष्पदा भवन्ति, किञ्च प्रयोगकाले द्विपदा एव मन्यते। ऋक्सर्वानुक्रमण्याम् अस्योल्लेखः प्राप्यते- 'द्विर्द्विपदास्त्वृचः समामनन्ति' अस्य सूत्रस्य व्याख्यायां षड्गुरुशिष्यस्य स्पष्टकथनमस्ति- 'ऋचोऽध्ययने तु अध्येतारो द्वे द्वे द्विपदे एकैकामृचं कृत्वा समामनन्ति

अधीयरन्। समामनन्तीति वचनात् शंसनादौ न भवन्ति। तेन पश्वान वायुम्(ऋ. १/६५) इति शंसने दर्शचत्वम्। आसामाध्ययने तु पञ्चत्वं भवति।'

सायणभाष्येऽपि अस्योल्लोखः प्राप्यते। चरणव्यूहस्य टीकाकर्त्रा महिमदासेनाऽपि पूर्वोक्तकथनं समर्थितम्। एतादृश्यः ऋचः 'नैमित्तिकद्विपदाः' कथ्यन्ते। ऋग्वेदे नित्यद्विपदाऽपि ऋचः सन्ति। ताः गणनायां सप्तदश एव सन्ति। एताः द्विपदाः कदाचिदपि निजस्वरूपात् वञ्चिता न भवन्ति। अस्याः एव द्विपदायाः वास्तविकस्वरूपस्य परिचयाभावात् मैक्समूलर-मैक्डोनलप्रभृतीनां आङ्ग्लवेदज्ञानां गणना भ्रान्ता अभवत्।

ऋग्वेदस्य संहितायां त्रयाणां छन्दसां प्रचुरता विद्यते। येषु 'त्रिष्टुप्'-छन्दसः संख्या सर्वातिशायिनी वर्तते। अस्मिन् छन्दसि चत्वारः पादाः भवन्ति। प्रतिपादे एकादश अक्षराणि भवन्ति। अस्यां संहितायां ४२५१ त्रिष्टुप्छन्दांसि सन्ति। तदनन्तरं गायत्रीछन्दसः स्थानम् आयाति। अस्मिन् छन्दसि त्रयः पादाः भवन्ति। प्रतिपादम् अष्टौ अक्षराणि भवन्ति। अस्य छन्दसः समस्ता संख्या २४४९ वर्त्तते। तदनन्तरं जगतीच्छन्दसः स्थानं भवति। अस्मिन् छन्दसि चत्वारः पादाः सन्ति। प्रतिपादं द्वादशाक्षराणि सन्ति। अस्य छन्दसः संख्याऽत्र १,३४६ वर्त्तते। शेषभागे अनुष्टुप ८९८, पंङ्क्तिः ४९८, उष्णिक् ६९८, बृहती ३७१ वर्त्तन्ते।

पाठगतप्रश्नाः-४

२७. प्राचीनाचार्याणां मध्ये ऋङ्मन्त्राणां गणनाप्रसङ्गे वैषम्यं किमर्थं परिलक्ष्यते।

२८. अर्वाचीनानां भ्रमोदयस्य कारणं किम् अस्ति।

२९. चरणव्यूहस्य टीकाकर्ता कः।

३०. ऋग्वेदस्य संहितायां कस्य छन्दसः आधिक्यं दृश्यते।

३१. त्रिष्टुप्-छन्दसि कति पादाः कति अक्षराणि च भवन्ति।

३२. गायत्री-छन्दसि कति पादाः तथा प्रतिपादं कति अक्षराणि भवन्ति।

३३. जगती-छन्दसि कति पादाः कति अक्षराणि च भवन्ति।

३४. ऋग्वेदस्य शेषभागे कति अनुष्टुप्च्छन्दांसि वर्तन्ते।

२.५) ऋग्वेदीयशाखापरिचयः

यज्ञस्य आवश्यकताम् अनुभूय उदात्तदृष्ट्या महामुनिः व्यासः स्वस्य चतुरः शिष्यान् वेदम् अध्यापितवान्। यज्ञे चत्वारो ऋत्विजो भवन्ति -१.होता, २.अध्वर्युः, ३. उद्गाता, ४. ब्रह्मा च। होता-आह्वानकर्त्ता, स हि यज्ञावसरे देवतानां प्रशंसायै रचितान् मन्त्रान् उच्चारयन् देवताः आह्वयति, तत्कार्याय

सङ्कलिताः मन्त्राः स्तुतिरूपतया समाख्याताः, तेषां सङ्ग्रह एव ऋग्वेदः। एनमुद्देश्यमभिलक्ष्य व्यासः पैलाय ऋग्वेदं पाठयामास। अध्वर्युर्विधिवद्यज्ञं सम्पादयति, तत्रावश्यकमन्त्रा **यजूंषी, तत्संग्रहः** यजुर्वेदः,उद्गाता तु उच्चस्वरेण गानकर्त्ता, स हि स्वरबद्धान् मन्त्रान् उच्चैर्गायति, तदपेक्षितमन्त्राणां सङ्ग्रहः सामवेदः। महर्षिः व्यासः कवये जैमिनये सामवेदमध्यापितवान्। ब्रह्मा यज्ञनिरीक्षकः कृताकृतावेक्षणकर्त्ता, स हि सर्वविधमन्त्रज्ञः, तदपेक्षितो मन्त्रराशिः अथर्ववेद इति कथ्यते। यज्ञनिरीक्षणकार्यसम्पादनाय मुनिः व्यासः सुमन्तुमुनिमर्थववेदं पाठितवान् -

'तदृक्वेदधरः पैलः सामगौ जैमिनिः कविः।

वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामत।

अथर्वाङ्गिरसनासीत् सुमन्तुर्दारुणो मुनिः।।' (नाग.पुरा. १/४/२१)

शाखया सह 'चरण'-शब्दस्यापि सम्बन्धोऽस्ति। अधुना उभयोः शब्दयोः प्रयोगः प्रायः समानार्थे एव भवति। मालतीमाधवस्य टीकाकर्त्तः जगद्धरस्य कथनानुसारेण-'चरणशब्दः शाखाविशेषाध्ययन-परैकतापन्नजटासंघवाची'। आसां शाखानां विस्तृतविवरणं पुराणेषु चरणव्यूहे च प्राप्यते। विविधेषु ग्रन्थेषु शाखासंख्यायां विपर्ययो वर्त्तते। भाष्यकारेण पतञ्जलिनोक्तम्- 'चत्वार वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा भिन्नाः। एकशतमध्वर्युशाखाः। सहस्रवर्त्मा सामवेदः। एकविंशतिधा वाह् वृच्यम्। नवधाऽर्थवणो वेदः'(पस्पशाह्निकम्)।

यद्यपि महाभाष्ये ऋग्वेदस्य एकविंशतिशाखाः निर्दिष्टाः परं शाकल-वाष्कल-आश्वलायन-शाङ्खायन-माण्डूकायन-नामधेयाः पञ्च शाखाः सन्ति मुख्याः।

पाठगतप्रश्नाः-५

३५. यज्ञस्य आवश्यकताम् अनुभूय महामुनिना व्यासेन किं कृतम्।

३६. यज्ञे कति ऋत्विजो भवन्ति, के च ते।

३७. होता किं करोति।

३८. अध्वर्युः किं करोति।

३९. उद्गाता किं करोति।

४०. जैमिनीं कः सामवेदम् अध्यापितवान्।

४१. ब्रह्मणः किं कार्यम्।

४२. व्यासः सुमन्तमुनिम् अथर्ववेदं किमर्थं पाठितवान्।

४३. शाखया सह कस्य सम्बन्धोऽस्ति।

४४. मालतीमाधवस्य टीकाकर्ता कः।

४५. महाभाष्ये कति शाखाः निर्दिष्टाः।

२.५.१) शाकलशाखा

सम्प्रति ऋग्वेदस्य प्रचलिता संहिता शाकलशाखीया एवाऽस्ति। शाकलसंहितान्ते ऋक्परिशिष्टनाम्ना षट्त्रिंशत्सूक्तानि संगृहीतानि सन्ति। एतेषु सूक्तेषु कतिपयानि नितान्तप्रख्यातानि बहुशः चर्चितानि च सूक्तानि सन्ति। यथा- श्रीसूक्तम् (सू.स. ११), रात्रिसूक्तम् (सू.स. २६), मेधासूक्तम् (सू.स. ३१), शिवसङ्कल्पसूक्तम् (सू.स. ३३)। अस्य सूक्तस्य प्रत्येकं मन्त्रस्य चतुर्थचरणः 'तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु' इति वाक्येन समाप्तो भवति। वाष्कलशाखानुसारेण 'संज्ञानसूक्तम्' ऋग्वेदस्यान्तिमं सूक्तमस्ति। ऋक्परिशिष्टस्य मन्त्राः पुराणेषु वैदिकमन्त्रदृष्ट्या समुद्धृताः सन्ति। श्रीसूक्तस्य द्वौ मन्त्रौ- 'हिरण्यवर्णां हरिणीम्' तथा 'गन्धद्वारां दुराधर्षाम्' पद्मपुराणे समुद्धृतौ स्तः (६/१५५/२८/३०) 'सितासिते सरीते यत्र सङ्गते' इति स्कन्दपुराणस्य काशीखण्डे (७/४४) तथा पद्मपुराणे (६/२४६/३५), समुद्धृतोऽस्ति। द्वयोः स्थानयोः मन्त्रयोऽयं प्रयागपरकः अस्ति।प्रयागे सिता=गङ्गा, तथा असिता=यमुना तयोः सङ्गमतीर्थस्य विपुलमहिम्नः प्रतिपादकः अस्ति अयं मन्त्रः। ऋक्परिशिष्टस्य मन्त्राः पुराणेषु प्रमाणाय समुद्धृताः सन्ति, तेन एते मन्त्राः विशेषसम्मानार्हाः भवन्ति।

२.५.२) वाष्कलशाखा

यद्यपि सम्प्रति वाष्कलशाखायाः संहिता समुपलब्धा न भवति तथाप्यस्याः विशिष्टतायाः वर्णनं विविधेषु स्थलेषु प्राप्यते। शाकलशाखानुसारेण ऋग्वेदस्यान्तिमो मन्त्रः 'समानी व आकूतिः' (१०/१९१/४) अस्ति, किञ्च वाष्कलसंहितानुसारेण 'तच्छ्रेयोरावृणीमहे' इत्येव अन्तिमो मन्त्रोऽस्ति। अस्मादेव सूक्तात् वाष्कलशाखा-सम्मत-संहितायाः समाप्तिर्भवति। मन्त्राणां संख्याऽपि कुतश्चिदधिकाऽस्ति। शाकलशाखायां सप्तदशाधिकसहस्रसंख्यकानि (१०१७) सूक्तानि सन्ति। किञ्च वाष्कलशाखायां पञ्चविंशत्यधिकसहस्रसंख्यकानि (१०२५) सूक्तानि सन्ति। एतेषु अष्टाधिकसूक्तेषु एकं तु संज्ञानसूक्तमस्ति। मन्त्रोऽयमस्याः संहितायाः अन्ते निवेशितोऽस्ति। अवशिष्टसप्तसूक्तानि बाल्यखिल्यसूक्तेभ्यः सङ्गृहीतानि सन्ति। अतोऽस्य मण्डल्यस्य समस्तसूक्तानां संख्या (९९) नवनवतिर्भवति।

'एतत् सहस्रं दश सप्त चैवाष्टवतो बाष्कलकेऽधिकानि।

तान् पारेण शाकले शैशिरीये वदन्ति शिष्टानखिलेषु विप्रा॥'

(अनुवाकाक्रमणी, श्लो.३६)

२.५.३) आश्वलायनशाखा

आश्वलायनसंहितायाः तथा तेषां ब्राह्मणानां कालः कस्मिंश्चित् समये

अवश्यमेव आसीत्। यतो हि कवीन्द्राचार्यस्य (१७ शताब्द्याः) सूच्यामेतेषां ग्रन्थानां नामोल्लेखः स्पष्टरूपेणोपलब्धो भवति। सम्प्रति अस्याः शाखायाः गृह्यसूत्रं श्रौतसूत्रमिति द्वौ समुपलब्धौ स्तः।

२.५.४) शाङ्ख्यायनशाखा

अस्याः शाखायाः संहिता तु अनुपलब्धाऽस्ति। किञ्च ब्राह्मणारण्यकौ ग्रन्थौ प्रकाशितौ स्तः। बहूनामालोचकानां विचारे शाङ्खायनस्तथा कौषीतकि शाखा एकैवाऽस्ति, किञ्च द्वेऽपि शाखे भिन्ने एव स्तः। शाङ्खायनीयसंहितायाः तथा शाकलशाखानुयायि-ऋक्संहितायाः च मन्त्रसंहितयोः भेदो न दृश्यते, केवलं मन्त्राणां क्रमे एव विभिन्नता वर्त्तते।

२.५.५) माण्डूकायनशाखा

अस्याः अपि शाखायाः ग्रन्थाः अनुपलब्धाः सन्ति। यत्र तत्र समुद्धरणादेव अस्यास्तित्वबोधो भवति।

पाठगतप्रश्नाः-६

४६. ऋग्वेदस्य द्वे शाखे के।

४७. आश्वलायनशाखायाः प्रमाणं कुतः प्राप्यते।

४८. श्रौतसूत्रं कस्यां शाखायाम् अन्तर्भवति।

४९. शाकलशाखानुसारेण ऋग्वेदस्य अन्तिमो मन्त्रः कः।

५०. हिरण्यवर्णां हरिणीम् इत्यादिमन्त्रः कस्मिन् सूक्ते वर्तते।

२.६) दानस्तुतिः

ऋग्वेदस्य सूक्तेषु 'दानस्तुतिः' नाम्ना कतिपये मन्त्रा लभ्यन्ते। कात्यायनस्य ऋक्सर्वानुक्रमण्यां केवलं द्वाविंशतिसंख्यकेषु सूक्तेषु दानस्तुतीनाम् उल्लेखो वर्त्तते। किञ्चाधुनिकशोधदृष्ट्या अष्टाषष्टिसूक्तेषु दानस्तुतीनां वर्णनमस्ति। ग्रन्थे मणिलालस्य निबन्धः दर्शनीयोऽस्ति। ऋग्वेदस्य ८/३/२१-२४ मन्त्रस्य देवता सर्वानुक्रमण्यां पाकस्थामाकौरयाणस्य दानस्तुतिः कथिता। किञ्च निघण्टु-निरुक्तादि-ग्रन्थानाम् अनुशीलनेन ज्ञायते यत् कौरयाणपदस्य यास्केन कृतोऽर्थः कृतयानो भवति। दुर्गाचार्यस्य सम्मतौ अस्मिन् मन्त्रे 'यान'स्य स्तुतिरस्ति दानस्य नास्ति। शौनकमतेन पाकस्थामाशब्दोऽपि व्यक्तिवाचको नास्ति अपितु विशेषणपदमस्ति (बृहद्देवता ६/४५)। स्कन्दमाहेश्वरस्य व्याख्यानुसारेण पाकस्थामाशब्दस्यार्थो भवति-महाप्राणः अथवा महाबलवानिति- 'पाकस्थामालोके स्थामशब्दः प्राणे प्रसिद्धः। पाकः परिपक्वो महान् स्थामा यस्मै स पाकस्थामा महाप्राणश्चेत्यर्थः' (स्कन्दमाहेश्वरस्य व्याख्या)।

जैमिनिसूक्तस्थ-गुणवादस्य (मी. सू १/२/१०) शबरभाष्यं भारतीयसिद्धान्तस्य कुञ्जिकाऽस्ति। तस्य स्पष्टकथनमस्ति यत् समस्तम् आख्यानमिदम् असत्यमस्ति। आख्यानेषु द्वे वार्त्ते स्तः- वृतान्तज्ञानं तथा प्ररोचना। वृतान्तज्ञानं विधौ न प्रवर्त्तकं नापि निवर्त्तकम्। फलतस्तत्तु प्रयोजनाभावाद् अनपेक्षितमस्ति। प्रीत्या कार्ये प्रवृत्तिर्भवति द्वेषान्निवृत्तिः। आख्यानेष्वेतावदेव अंशस्य विवक्षा वर्त्तते। यथा-

'अस्मद्वृत्तान्तान्वाख्यानं स्तुत्यर्थेन। ...तत्र वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्तकम्, न निवर्तकञ्चेति प्रयोजनाभावात्। अनर्थकमित्यविवक्षितं प्ररोचनया तु प्रवर्त्तते इति द्वेषान्निवर्त्तते इति तयोर्विवक्षा।'

सामान्यदानस्तुतिप्रतिपादकमेकं भव्यं सूक्तमस्ति। सूक्तेऽस्मिन् दान-महिम्नः सुन्दरं वर्णनमस्ति। या व्यक्तिः निजधनं स्वहितायैव नियोजयति सो हि पापं भक्षयति-

'मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत् स तस्य।

नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी॥'

(तैति. ब्रा. २/८/८/३ एवं निरु. ७ द्रष्टव्यम्।)

एवं- विधजनात् दूरगमनमेव श्रेयस्करं भवति। तस्मै जनाय गृहं न भवति। तं जनं पोषणकर्त्तुः कस्यापि अपरिचितस्य जनस्यैव शरणं गन्तव्यम्। यथा-

'न स सखा यो न ददाति सख्यै स चा भुवे स च मानायषित्वः।

अपास्मात् प्रेयान् न तदोको अस्ति पृणन्तमन्यमरणं चिदिच्छेत्।।'

'केवलाघो भवति केवलादी' अयं हि त्यागमूलकवैदिकसंस्कृतेः महामन्त्रोऽस्ति। अस्यैव तत्त्वस्य वर्णनं स्मृतिग्रन्थेषु पर्याप्तम् प्राप्यते। अस्मिन् सन्दर्भेऽक्षरशोऽनुवादरूपेण गीतायाः श्लोकोऽयं द्रष्टव्यः-

'यज्ञाशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः।

भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्।।' (गीताः. ३/१३)

२.७) संवादसूक्तानि

ऋग्वेदे दार्शनिकसूक्तानि यथा उपनिषदां तात्त्विकविवेचनैः सह सम्बद्धानि सन्ति, तथैव एतानि सूक्तानि प्रबन्धकाव्येन नाटकेनापि च सम्बन्धं संयोजयन्ति। एवंविधेषु सूक्तेषु कथोपकथनस्य प्राधान्यमस्ति। ऋग्वेदे अनेकानि कथोपकथनप्रधानानि यमयमीसूक्त-सरमाणिसंवादसूक्त-ऊर्वशीपुरुरवःसंवादसूक्त-प्रभृतीनि सूक्तानि सन्ति, यानि आधारीकृत्यैव भारतीयनाटकानि जातानि। दृष्टान्तरूपेणोर्वशीपुरुरवः संवादमूलं कालिदासीयं विक्रमोर्वशीयं नाम त्रोटकम् उपस्थापयितुं शक्यते।

अस्मिन् सन्दर्भे भारतीया विद्वांसो नाटकानामुदयः वेदस्थितसूक्तमूलकः एव इत्याहुः। किञ्च अस्मिन् विषये पाश्चात्यविद्वत्सु गम्भीरमतभेदो दृश्यते।जर्मनविद्वान् डक्टरश्रोदरमहोदयोऽपि विचारमिमम् अनुमोदयति। स हि संवादसूक्तानां गीतरूपत्वं स्वीकरोति। तदिदं गानं नृत्येन आभिनीयते स्म, तदिष्यते एषां संवादसूक्तानां धार्मिकनाटकरूपता। एतन्मूलैव च भारतीयनाटकप्रवृत्तिः इत्याह।

डॉ. हर्टलमहोदयोऽपि श्रोदरमहोदयस्य विचारमनुमोदयति। अपरे पुनर्विद्वांसो विण्डिश-ओल्डेनवर्ग-पिशेलमुख्या अभिप्रयन्ति यत् संवादसूक्तानि पुरा गद्यपद्यात्मकानि आसन्। पद्यभागः अतिरोचकतया सम्प्रति अवशिष्यते। गद्यभागस्तु केवलवर्णनपरकः, अतः अयं भागः लुप्तप्रायो जातः। नाटके यदधुना गद्यपद्ययोर्मिश्रणं दृश्यते। तदपि एतादृशसंवादसूक्तमूलकम् एव। एते विद्वांसः ऐतरेयब्राह्मणगतं शुनःशेपोपाख्यानं, शतपथब्राह्मणगतमुर्वशी-पुरुरव-उपाख्यानं, चात्र साक्षिभावेनोपस्थापयन्ति।अपरे कतिपये विद्वांसः रामलीला कृष्णलीला चात्र निर्दशनभावं भजतः। ऋग्वेदस्य एतानि सर्वाणि संवादसूक्तानि नाटकीयौजस्वितया सह सम्पृक्तानि सन्ति। कलात्मकदृष्ट्याऽपि चैतानि सूक्तानि नितान्तरमणीयानि, सरसानि प्रभावोत्पादकानि च सन्ति।

२.८) लौकिकसूक्तानि

ऋग्वेदस्य दशममण्डलस्य अनेकेषु सूक्तेषु लौकिक-व्यवहारिक-विषयाणां रोचकं वर्णनमस्ति। ऋग्वेदस्य दशममण्डलेऽपि एवंविधया लौकिकसंस्कृत्या सह सम्बद्धविषयाणां समुपलब्धिः अस्य मण्डलस्य विशिष्टतां सूचयति। यक्ष्माख्यस्य व्याधेः विनाशाय १६१, १६३ तथाऽन्यानि अनेकविधानि च सूक्तानि लभ्यन्ते। रक्षोहासूक्ते दानवात् गर्भस्य त्राणार्थं मन्त्रोऽस्ति। एकस्मिन् सूक्ते पत्न्याः कष्टमपहाय पत्युः प्राप्त्युपायस्य विवरणं प्राप्यते। यथा-

'इमां खनाम्योषधिं वीरुधं बलवत्तम्।

यया सपत्नीं बाधते संविन्दते पतिम्।।'(ऋग्वे. १०/१४५/१)

अपरस्मिन् सूक्ते शत्रु-संहाराय प्रार्थना वर्त्तते-

'ऋषभं मां समानानां सपत्नानां विषासहितम्।

हन्तारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिं गवाम्।।' (ऋग्वे. १०/१६६)

अनेन प्रकारेण १०/१६४ सूक्ते दुःस्वप्नविनाशाय प्रार्थनाऽस्ति। १०/५४ सूक्तस्य नाम एव 'मनःआवर्त्तनम्' सूक्तमस्ति। वैवस्वत-यम-दिव-भूमि-समुद्रादीनां पार्श्वगतानां जनानां मनसां परिवर्त्तनाय प्रार्थनाऽस्ति-

'यत् ते यमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरकम्।

तत्त आवर्तयामसीह क्षयाय जीवसे।।' (ऋग्वे. १०/५८)

एकस्मिन् सूक्ते भिषगृषिः औषधीनां भव्यस्तुतिं समुपस्थापयति-

'याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः।

बृहस्पति-प्रसुतास्ता नो मुञ्चत्वं हसः।।' (ऋग्वे. १०/९७/१५)

एकस्मात् सूक्तात् ज्ञातो भवति यत् प्राचीनकालेऽपि प्रजा एव राज्ञः वरणमकुर्वन्। यथा-

'अभित्वा देवः सविताभि सोमो अवीवृतत्।

अभित्वा विश्वाभूतान्यभिवर्चो यथाससि।।'

२.९) दार्शनिकसूक्तानि

नासदीयसूक्त-(१०/१२९)पुरुषसूक्त-(१०/९०)हिरण्यगर्भसूक्त-(१०/१२१)वाक्सूक्तादीनि सूक्तानि दार्शनिकदृष्ट्या यथा गम्भीराणि सन्ति तथैव प्रतिभानुभूतिदृष्ट्या अतीव रमणीयानि, अभिनवकल्पनादृष्ट्या अपि च नितान्तानि प्रसिद्धानि सन्ति। नासदीयसूक्त-विषये आलोचकानां मतमस्ति, यदिदं सूक्तं ऋग्वेदीयानाम् ऋषीणाम् अलौकिकचिन्तनधारायाः मौलिक-परिचायकम् अस्ति। जगतः प्रारम्भिकस्थितेः वर्णनं कुर्वन् अस्य सूक्तस्य ऋषिः कथयति- सृष्टेः आरम्भकाले नासीत् सद्वस्तु न वा असद्वस्तु। न दिनमासीत् न वा रात्रिः, सृष्टेः अभिव्यञ्जकं किमपि चिह्नं तदा नासीत्। सर्वप्रथमः कामः अर्थात् सङ्कल्पः समुत्पन्नोऽभवत्। अस्यैव कामस्याभिव्यक्तिः सृष्टेः विभिन्नस्तरेषु प्रतिफलिता अभवत्। तदा एकम् एव तत्त्वमासीत्, यद् विना वातं श्वासग्रहणमकरोत् तथा स्वस्य स्वाभाविकशक्त्या जीवितमासीत् तत् तत्त्वम्।

'आनीदवातं स्वधया तदेकम्।

तस्माद्धान्यन्न परः किञ्च नास।।' (ऋ.१०/१२९/२)

प्रतिभानुभूतेः उपरि अद्वैततत्त्वस्य प्रतिष्ठा एवास्य गम्भीरमन्त्रस्य गूढरहस्यमस्ति।

पाठगतप्रश्नाः-७

५१. दानस्तुतीनाम् उल्लेखः कुत्र वर्तते।

५२. भारतीयसिद्धान्तस्य कुञ्जिका इति का।

५३. त्यागमूलकवैदिकसंस्कृतेः महामन्त्रः कः।

५४. नाटकानामुदयः कस्माज्जातः इति विद्वांसः कथयन्ति।

५५. केषाञ्चन पाश्चात्यविदुषां नाम लिख्यताम्।

५६. दार्शनिकदृष्ट्या गाम्भीर्यार्थकानां सूक्तानां नाम लिखत।

२.१०) दशममण्डलस्य अर्वाचीनत्वम्

दशमं मण्डलं सर्वतः अर्वाचीनं मण्डलं वर्तते। अस्य कारणञ्च वंशमण्डलात् भाषागतभेदः तथा विषयगतभेदः च बहुत्र दृश्यते। अत्र भाषागतवैशिष्ट्यं, छन्दोगतवैशिष्ट्यं तथा देवतागतं च वैशिष्ट्यमालोच्यते।

२.१०.१) भाषागतभेदः

ऋक्संहितासाहित्ये बहुत्र भाषायां भेदाः परिलक्ष्यन्ते। ऋग्वेदस्य बहुषु स्थलेषु शब्दानां भिन्नरूपेण प्रयोगः दृश्यते। भाषाविदामियं मान्यता अस्ति यत् संस्कृतभाषा यथैव विकसिता भवति तथैव तस्यां भाषायां रेफस्य स्थाने लकारस्य प्रयोगो वर्द्धते, यथा जलवाचकस्य सलिल-शब्दस्य प्राचीनरूपं सरिर इति पदं गोत्रमण्डलेषु प्रयुक्तम् अस्ति। किञ्च दशममण्डले लकारयुक्तशब्दस्यैव प्रयोगः प्राप्यते। अयं प्रयोगदृष्ट्या भाषायां भेदः। व्याकरणदृष्ट्या अपि भाषायां पार्थक्यं परिलक्ष्यते। प्राचीनांशे पुंल्लिङ्ग-आकारान्तशब्देषु प्रथमाद्विवचनस्य प्रत्यय आ इत्येवास्ति। यथा द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया (ऋ.वे. १.१६१) इति। किञ्च दशममण्डले तस्मिन् स्थाने औ इति प्रत्ययस्य अपि प्रयोगः प्राप्यते। यथा – मा वामेतौ मा परेतौ रिषाम् (ऋ.वे.१०.१७८.२), सूर्याचन्द्रमसौ धाता (१०.१९०.३)। प्राचीनांशे क्रियार्थकक्रियायाः सूचनार्थं तवै , से, असे, अध्यै, इत्यादयः प्रत्ययाः प्रयुक्ताः सन्ति। किञ्च दशममण्डले आधिक्येन तुम् इति प्रत्ययस्यैव प्रयोगः प्राप्यते। दशममण्डले कर्त्तवै, जीवसे, अवसे इत्यादिप्राचीनपदानां स्थाने कर्त्तुम्, जीवितुम्, अवितुम् इत्यादिप्रयोगानां प्राचुर्यं परिलक्ष्यते। ब्राह्मणग्रन्थानां भाषया सह दशममण्डलस्य भाषा समाना दृश्यते। अतः एतेषां ग्रन्थानां कालविचारे कृते प्राचीनत्वं न प्रतीयते।

२.१०.२) छन्दोगतवैशिष्ट्यम्

प्राचीनांशेषु उपलब्धानां छन्दसाम् अपेक्षया दशममण्डलस्य छन्दःसु पार्थक्यम् अस्ति। प्राचीनकाले वर्णानां संख्याया उपरि छन्दोविन्यासे विशेषः आग्रहः आसीत्। किञ्च दशममण्डले लघु-गुरूणाम् अपि उचितविन्यासे सर्वत्र विशेषबलं परिदृश्यते। येन पद्यानां पठने सुस्वरस्य लयस्य च आविर्भावः अतीव रुचिरतया सम्पद्यते। फलतः प्राचीनानुष्टुप् दशममण्डले लौकिकसंस्कृतस्य अनुष्टुप् इव अभवत्।

२.१०.३) देवगतवैशिष्ट्यम्

ऋग्वेदे हि देवताः प्राणशालित्वात् असुर इति प्रोक्ताः। अस्मिन् वेदे देवतानां स्थानमतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। वैदिककालस्य महर्षयः प्रकृतेः लीलाः अवधारयितुम् विविधानि रूपाणि कल्पितवन्तः। किञ्च दशममण्डले उल्लिखितेषु देवेषु बहवो नवीनाः देवताः सन्निविष्टाः अभवन्। वरुणः समस्तजगतां नियन्ता, सर्वज्ञः, सर्वशक्तिमान् देवस्वरूपेण पूर्वं चित्रितः आसीत्, किञ्चाऽस्मिन् मण्डले तस्य शासनक्षेत्रं सङ्कीर्णं भूत्वा जलमात्रम् अवशिष्टमिति दृश्यते। विश्वनियन्तृ-पदाद् अपसृत्य जलदेवतास्वरूपेणैव दृग्गोचरो भवति। कतिपये मानसिकभावनायाः, मानसिकवृत्तेश्च प्रतिनिधिस्वरूपाः अभिनवाः देवाः कल्पिताः। एतादृशेषु देवेषु ‘श्रद्धा (ऋ. १०.१५१) , ‘मन्युः(१०.८३.८४) प्रभृतयः परिकल्पिताः सन्ति। तार्क्ष्यस्याऽपि स्तुतिः एकस्मिन् स्थाने देवतारूपे एवोपलब्धा भवति (ऋ. १०.१७८)। कामायनीश्रद्धायाः अतीव रोचकवर्णनं सूक्ते अस्ति -

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः।

श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि।।

श्रद्धया अग्नेः समिन्धनं भवति, अर्थात् ज्ञानाग्नेः प्रज्वलनं श्रद्धया एव भवति। हविषः हवनमपि श्रद्धया एव सम्भवति। गीतायां भगवता श्रीकृष्णेनापि बहुधा एवमुच्यते। ऐश्वरस्य ऊर्ध्वस्थानं गमनाय वयं वचसा श्रद्धायाः स्तुतिं कुर्मः। गोः स्तुतौ प्रयुक्तमेकं समग्रसूक्तं (१०.१६९) वैदिकानाम् आर्याणां गोविषयिणीं भावनां सुन्दरतया अभिव्यक्तं करोति। अरण्यानी-देव्याः स्तुतौ (१०.१४६) विषयस्य नवीनत्वं पण्डितानां हृदयम् आकर्षयति। अस्यैव सूक्तस्य प्रख्यातमन्त्रे (१०.७१.११) यज्ञसम्पादकानां चतुर्णाम् ऋत्विजां होतृ-अध्वर्यु-उद्गातृ-ब्रह्मादीनां स्पष्टरूपेण सङ्केतो प्राप्यते।

पाठगतप्रश्नाः-८

५७. वेदे सलिलशब्दस्य स्थाने कस्य प्रयोगो दृश्यते।

५८. ऋग्वेदस्य दशममण्डले केषां प्रत्ययानां प्रयोगः दृश्यते।

५९. जीवसे अवसे इत्यनयोः स्थलयोः ऋग्वेदस्य दशममण्डले किं प्रयुक्तं दृश्यते।

६०. पद्यानां पठने रुचिरता कथमागच्छति।

६१. ऋग्वेदे देवाः कथम् असुराः इत्युच्यन्ते।

६२. ऋग्वेदस्य दशममण्डले वरुणदेवः कथं प्रतिपादितः।

६३. वरुणदेवस्य शासनक्षेत्रं कुत्र आसीदिति।

६४. श्रद्धयाग्निः समिध्यते इति मन्त्रं सम्पूर्णं लिखत?

पाठसारः

ऋग्वेदः अष्टक-अध्याय-सूक्तभेदेन तथा मण्डल-अनुवाक-वर्गभेदेन विभक्तः। ऋग्वेदे त्रिष्टुप्-छन्दसः प्रयोगः आधिक्येन दृश्यते। ऋग्वेदस्य शाकल-वाष्कल-आश्वलायन-शांख्यायन-माण्डूकायन-नामधेयाः पञ्च मुख्याः शाखाः सन्ति। सम्प्रति ऋग्वेदस्य प्रचलिता संहिता शाकलशाखीया एवाऽस्ति। संवादसूक्ते कानिचन उपाख्यानानि प्राप्यन्ते। तेषु ऐतरेयब्राह्मणगतं शुनःशेपोपाख्यानं, शतपथब्राह्मणगतमुर्वशी-पुरुरव-उपाख्यानम् इत्यादीनि मुख्यानि सन्ति। ऋग्वेदस्य दशमं मण्डलं सर्वतः अर्वाचीनं मण्डलं वर्तते। कारणञ्च अस्य वंशमण्डलात् भाषागतभेदः तथा विषयगतभिन्नता सर्वत्र परिलक्ष्यते। अत्र भाषागतवैशिष्ट्यं, छन्दोगतवैशिष्ट्यं तथा देवतागतं च वैशिष्ट्यञ्च आलोचितम्।

पाठान्तप्रश्नाः

१. ऋक्संहितायाः द्वौ क्रमौ वर्णयत।

२. ऋग्वेदे ऋचां संख्यायाः विषये यज्जानन्ति तल्लिखन्तु।

३. ऋग्वेदस्य काः शाखाः प्रसिद्धाः सन्ति, ताः विशदम् आलोच्यताम्।

४. संवादसूक्तविषये संक्षेपेण लिखत।

५. दशममण्डलस्य अर्वाचीनत्वं युक्तिभिः समर्थयत।

६. दशममण्डले भाषागतभेदं वर्णयत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि-

उत्तराणि-१

१. ऋच्यते स्तूयते यया सा ऋक्।

२. ऋचां समूह एव ऋग्वेदः।

३. यत्रार्थवशेन पादव्यावस्था सा ऋगिति मीमांसकाः।

४. ऋचाम् आविर्भावविषये पुरुषसूक्ते आलोचना वर्तते।

५. महाभाष्ये ऋग्वेदस्य एकविंशतिः शाखाः निर्दिष्टाः।

६. ऋग्वेदः सूक्त-मण्डलभेदेन द्विधा विभक्तः।

७. ऋषिसूक्त-देवतासूक्त-च्छन्दःसूक्त-अर्थसूक्तभेदात् सूक्तं चतुर्विधम्।

८. येषां मन्त्राणाम् ऋषिः तु एकः एव वर्तते तेषां समूहः हि ऋषिसूक्तम्।

९. येषां मन्त्राणां कृते छन्दः समानमेव अस्ति तेषां समूहो हि छन्दःसूक्तम्।

१०. यावदर्थसमाप्तानां मन्त्राणां समूहः अर्थसूक्तम्।

११. ऋग्वेदः मण्डल-अनुवाक-वर्गभेदेन अष्टकाध्यायसूक्तभेदेन च द्विधा।

१२. प्रथमभागे बालखिल्यसूक्तानि विहाय सम्पूर्णायां ऋग्वेदसंहितायां दश मण्डलानि, पञ्चाशीतिश्चानुवाकाः, अष्टोत्तरद्विशतमिताश्च वर्गाः सन्ति।

उत्तराणि-२

१३. ऋक्संहितायाम् अष्टौ भागाः, प्रतिभागं च अष्टौ अध्यायाः।

१४. सम्पूर्णे ऋग्वेदे चतुष्षष्टिः अध्यायाः सन्ति।

१५. प्रत्येकाध्यायस्य अन्तरविभागस्य नाम -'वर्ग' इत्यस्ति।

१६. सुष्ठुतया सारल्येन च यथा अध्ययनं भवेत् तस्मादेव एतादृशः वर्गभेदः कृतः।

१७. सम्पूर्णे ऋग्वेदे षडधिकद्विसहस्रपरिमिताः वर्गाः सन्ति।

उत्तराणि-३

१८. ऋग्वेदस्य द्वितीयोऽयं मण्डलक्रमविभागः।

१९. बालखिल्यसूक्तानि विहाय सम्पूर्णयाम् ऋग्वेदसंहितायां दश मण्डलानि पञ्चाशीतिश्च अनुवाकाःअष्टोत्तरशतद्वयमिताश्च वर्गाः सन्ति।

२०. शाकल्यनुसारेण दशसहस्र-चतुःशतसप्तषष्टिमिताः मन्त्राः सन्ति।

२१. मन्त्रेषु अक्षरसंख्या हि - ४३२०००।

२२. सर्वेऽपि मन्त्राः चतुर्दशसु छन्दःसु विभक्ताः।

२३. ऋग्वेदगतमन्त्रद्रष्टारो ऋषयः गृत्समद-विश्वामित्र-वामदेव-अत्रि-भरद्वाज-वशिष्ठादयः सन्ति।।

२४. खिलशब्दास्यार्थो भवति 'परिशिष्टम्' अथवा पश्चात्सङ्कलितमन्त्राः।

२५. ऋचां शब्दानां संख्या १५३८२३ वर्तते।

२६. 'बृहतीच्छन्दः षट्त्रिंशदक्षराणां भवति।

उत्तराणि-४

२७. प्राचीनाचार्याणां मध्ये ऋङ्मन्त्राणां गणनाप्रसंगे वैषम्यं शाखानां भेदजन्यादेव परिलक्ष्यते।

२८. अस्य भ्रमोदयस्य कारणमस्ति- ऋग्वेदे कियत्यः ऋचः एवंविधाः सन्ति या ऋचः अध्ययनकाले चतुष्पदा भवन्ति किञ्च प्रयोगकाले द्विपदा एव मन्यते इति।

२९. चरणव्यूहस्य टीकाकर्ता हि – महिमदासः।

३०. ऋग्वेदस्य संहितायां 'त्रिष्टुप्'-छन्दसः आधिक्यं दृश्यते।

३१. त्रिष्टुप्-छन्दसि चत्वारः पादाः एकादश अक्षराणि च भवन्ति।

३२. गायत्री-छन्दसि त्रयः पादाः प्रतिपादं अष्टाक्षराणि भवन्ति।

३३. जगती-छन्दसि चत्वारः पादाः एकादश अक्षराणि च भवन्ति।

३४. शेषभागे ८९८ अनुष्टुप् वर्तन्ते।

उत्तराणि-५

३५. यज्ञस्य आवश्यकताम् अनुभूय उदात्तदृष्ट्या महामुनिः व्यासः स्वचतुरान् शिष्यान् वेदम् अध्यापितवान्।

३६. यज्ञे चत्वारः ऋत्विजो भवन्ति, ते च १.होता, २.अध्वर्युः, ३. उद्गाता, ४. ब्रह्मा चेति।

३७. होता हि यज्ञस्य आह्वानकर्त्ता।

३८. अध्वर्युर्विधिवद्यज्ञं सम्पादयति।

३९. उद्गाता हि स्वरबद्धान् मन्त्रान् उच्चैर्गायति।

४०. जैमिनीं व्यासः सामवेदं पाठितवान्।

४१. ब्रह्मा हि यज्ञनिरीक्षकः कृताकृतावेक्षणकर्त्ता च ।

४२. यज्ञनिरीक्षणकार्यसम्पादनाय मुनिः व्यासः सुमन्तुमुनिमर्थववेदं पाठितवान्।

४३. शाखया सह 'चरण'-शब्दस्यापि सम्बन्धोऽस्ति।

४४. मालतीमाधवस्य टीकाकर्ता हि – श्रीजगधरः।

४५. महाभाष्ये ऋग्वेदस्यैकविंशतिशाखा निर्दिष्टाः।

उत्तराणि-६

४६. शाकलशाखा वाष्कलशाखा च।

४७. कवीन्द्राचार्यस्य सूचीतः।

४८. आश्वलायनशाखायाम्।

४९. समानी व आकूतिः इत्यादिमन्त्रः।

५०. श्रीसुक्ते।

उत्तराणि-७

५१. कात्यायनस्य ऋक्सर्वानुक्रमण्यां केवलं द्वाविंशतिसंख्यकेषु सूक्तेषु।

५२. शबरस्वामिनः शबरभाष्यमिति।

५३. 'केवलाघो भवति केवलादी' इति

५४. वेदस्थसूक्तेभ्य इति।

५५. डॉ. हर्टलमहोदयः, श्रोदरमहोदयः, विण्डिशमहोदयः, ओल्डेनवर्गमहोदयः, पिशेलमहोदयः इत्येते

५६. नासदीयसूक्तम्,पुरुषसूक्तम्,हिरण्यगर्भसूक्तम्,वाक्सूक्तम् इत्यादि।

उत्तराणि-८

५७. सरिर इति।

५८. तवै , से, असे, अध्यै, इत्यादयः प्रत्ययाः।

५९. जीवितुम्, अवितुम् इति।

६०. सुस्वरस्य तथा लयस्य सत्त्वात्।

६१. प्राणशालित्वात्।

६२. समस्तजगतां नियन्ता, सर्वज्ञः, सर्वशक्तिमान्।

६३. जलमात्रम् एव।

६४. श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः।श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि।

॥इति द्वितीयः पाठः॥